

ՈՐՎՔԵՐ ԵՆ ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԵՒ ՈՐՎՔԵՐԻՑ ԵՆ ԲԱՂԿԱՑԱԾ *)

(Հիստէյն-Չադէի)

IV

Այժմ որոշենք թուրք լեզուի տեղը, լեզուական ընտանիքում, որովհետև մեր քննութեան ենթարկած հարցի հետ մեծ առնչութիւն ունի: Լեզուաբանները մի շարք լեզուների հնչման, տառերի, բառերի, ածանցումների, քերականութեան և համաձայնութեան մէջ մի քանի կարևոր ընդհանուր նմանութիւններ, կապեր գտնելով՝ և դրանց վրայ յենուելով լեզուական մի խմբի «ալտայական» կամ «ուրալո-ալտայական» և կամ «տուրանական» անունը տուել են: Շատ հաւանական է, որ այդ լեզուները սերուած են մի տուրանական արմատ լեզուից, որ շատ հին է և դրա համար էլ մինչև այժմ այդ արմատ լեզուի իսկութիւնը չէ որոշուած ինչպէս որ պէտք է:

Ըստ լեզուաբանների, տուրանական լեզուները՝ իրանց տարբերութեան համեմատ հետևեալ վեց ճիւղերին են բաժանուում:

1) «Ֆին և ուգր» լեզուներ, որոնց մէջ են մտնում Ֆինլանդիայի զանազան բարբառները, մաջարական (ունգարական) լեզուն:

2) Սիրիերիայի և Սաուդեայի Ուկկիանոսի հիւսիսային մասերում խօսուող այլևայլ «սամոէզ» բարբառները. ֆին և ուգր լեզուների և այս լեզուների միջև դառնուող առանձին նշմանութեան պատճառով՝ կան լեզուագէտներ, որ երկու ճիւղերը մի են նկատում:

3) Թուրք բարբառները սրանք յետոյ մի առ մի պիտի թուենք:

4) Մոնղոլական բարբառները, որ խօսուում են Չինաստանի հիւսիսային արևելակողմում, ինչպէս և Սիրիերիայի և Ռուսաստանի արևմտեան մի քանի տեղերում: Բայկալի ափե-

*) Տես «Մուրճ» № 9:

բուժական հոգեբաններ, բուժականների, կալվածիկների և ուրիշների բարձրագույնը այս խմբի մէջ են մտնում. Զինգիզի բանակում ծառայող թաթար հրամանատարների բարձրագույն ևս այս բարձրագույնից մէկն էր:

5) Մանջուրիացիների լեզուն, այն մանջուրիացիների՝ որոնք «տունդուզ» կոչուող ցեղին են պատկանում: Ինչպէս որ «ֆին և ուգր» լեզուների և «սամոէդ» լեզուի միջև մի ազգակցական կապի գոյութիւնը ակնյայտ է, այնպէս էլ թուրք, մոնղոլ և մանջուրական լեզուների մի արմատից ճիւղաւորուած լինելը անուրանալի է:

6) Ճապոնական լեզուն ևս էվալդ. Շոտ, Վինկլէր և այլ նշանաւոր տուրանական լեզուաբանների կարծիքի և հաստատումի համաձայն «ուրալո—ալտայական» լեզուների խմբից են: Յամենայն դէպս բոլոր (?) գիտնականները միահամուռ, այն կարծիքին են, որ ճապոնական լեզուն իր համաձայնութեան կանոններով կատարելապէս տուրանական է: Ամենից աւելի Վինկլէրն է, որ պնդում է թէ ճապոներէնը տուրանական խմբին է պատկանում:

Տուրանական ժողովուրդների և լեզուների մասին հրատարակած բազմաթիւ օգտակար գործերով հռչակ հանած յիշեալ գիտունը՝ այս հարցի վերաբերմամբ՝ Բուդապէշտ քաղաքում լոյս տեսնող «Revue orientale pour les études ouralo-altaïques» անուն հանդիսում, (1900 թուի համարներում) Die Uralaltaïschen Sprachen—Ուրալ-ալտայական բարձրագույնը—վերնագրի տակ շատ կարեւոր յօդուածներ գրած է:

Մի քանի գիտնականների կարծիքի համեմատ, տուրանական լեզուախմբի մէջ պէտք է մտցնել, բացի վերև յիշուած բարձրագույնից՝ «ազադի» կամ «սումրի» կոչուող հին լեզուն, որը յայտնի է բեկուգրերից:

Տուրանական լեզուները միմեանցից զանազանող առանձնայատկութիւնների մասին չենք ուզում խօսել, որովհետև դա մեր գրութեան սահմաններից դուրս է. բայց անօգուտ չէր լինի այստեղ համառոտակի յիշատակել թուրքերէնի՝ տուրանական բոլոր լեզուների հետ ունեցած ընդհանուր յատկութիւններն ու առաւելութիւնները:

Ահա սրանք ենք այն բնորոշ գծերն ու նշանները, որոնք լեզուական աշխարհում, բարձրագույնի մի մասը բաժանում են միւսներից և տալիս են նրանց «տուրանական» կամ «ուրալալտայական» կոչումը:

Ա.) Բառերի բարդութեան կամ ածանցման ժամանակ այդ բառերը իրանց արմատում բնաւ փոփոխութեան չեն ենթար-

կուլի՝ Օրինակ, արարական գուլ (խօսք) արմատ բառը բարդութեան ժամանակ զիլ, զալ ձևերն է ընդունում։ Իսկ ընդհակառակը թուրքերէն դիմէք (ասել) բայի ղե բայարմատը՝ ոչ մի ժամանակ փոփոխութիւն չի կրում բարդութեան ժամանակ։ Իսկ այս՝ մի լեզուի պարզութեան, դիւրութեան տեսակէտից, իհարկէ շատ մեծ առաւելութիւն է։

(Հիւսէյն Զադէն՝ թուրք լեզուն ընտրող բացի այս առաջին գծից, մէջ է բերում և չորս ուրիշներ, որոնք՝ իրանց զուտ մասնագիտական ընաւորութեան պատճառով զանց ենք առնում։

Այդ ընտրող գծերը թուելուց յետոյ նա շարունակում է այսպէս)

Արդ, թուրք լեզուի այլևայլ բարբառներից զոմն է ամենից աւելի թուրքը. այս հարցը լուսաբանելու համար նախ պէտք է որոշել, թէ նրանցից զոր իր վրայ ամենից աւելի կրում է տուրսնական լեզուի առանձնայատուկ գծերի, քերականութեան հիմնական կանոնների դրոշմը. թէ նա զոր չափով ընկել է սեռական և արիական լեզուների ազդեցութեան տակ։ Երկրորդ՝ պատմական, աշխարհագրական և այլ ցուցմունքների, ինչպէս և լեզուաբանութեան միջոցով որոշելուց յետոյ, թէ զորքան են ամենահին և ամենահարազատ թուրքերը, պէտք է սրանց բառամթերքը, քերականութեան և համաձայնութեան կանոնները լաւ ուսումնասիրել. և յետոյ այժմեան թուրք բարբառները այդ վաղեմի ու հարազատ լեզուի հետ բաղդադելով տեսնել, թէ առաջինները հեռացե՞լ են երկրորդից. և եթէ այո, զոր չափով, զոր աստիճանով։ Բացի այդ՝ պէտք չէ մոռնալ և համասեռ հարկան տուրսնական այլ լեզուների ազդեցութիւնը նրանց վրայ։ Կասկած չկայ, որ թուրք բարբառները՝ ոչ միայն յիշեալ տիպար լեզուից զանազան պատճառներով հեռացած լինելու են, այլ և ենթարկուած լինելու են օտար լեզուների ազդեցութեան։ Այդ զանազան պատճառների գլխաւորներն են միջավայրի, կլիմայական և ընդթնական պայմանները, աշխարհագրական դիրքի հետեանքով՝ դրացնական յարաբերութիւնները, այլևայլ դարերի ընթացքում թուրքերի ընդունած զանազան կրօնքներն ու դաւանութիւնները և այդ կրօնքների և դաւանութիւնների լեզուն, գրերն ու գրքերը, վերջապէս ազգերն ու ժողովուրդներն իրար խառնող պատմական դէպքերը։ Առանց այդ պատճառների մեկնաբանութեան վրայ կանգ առնելու, ջանանք մի քանի տեղեկութիւններ տալ թուրքերի՝ այլևայլ դարերի ընթացքում ընդունած կրօնքների մասին։

V

Օրխունի ¹⁾ ամիերի շրջակայքում, վերջին ժամանակներում մյս երևան հանուած հնութիւններից յայտնի եղաւ, որ թուրքերի կրօնն ու դաւանութիւնը բաղկանում էր «Շաման» կոչուող մի տեսակ հաւատալիքից: Մինչև այժմ էլ այդ հաւատալիքն են դաւանում չին և մոնղոլ ժողովուրդներից ոմանք և Միբրիլայի կողմերում բնակութիւն հաստատած մի քանի աշիրէթներ և ցեղեր: Հին ժամանակից իվեր բնութեան և բնութեան ոյժերի պաշտամունքին նուիրուած այս կրօնը, մի տեսակ կոպիտ կռապաշտութիւն է, որ յարատեւում է շնորհիւ շամանականների շարլատանութեան: Թուրք ցեղերի միջից ամենից առաջ քաղաքակրթութեան դիմող նախապէս «թու—քու—եէ», ապա «օղուր» կոչուող թուրքերի և սրանցից յետոյ պատմութեան ասպարէզ իջնող «ուլղուր»-ների մեծ մասը յիշեալ կռապաշտութեան մէջ չյարատեւելով ժամանակի ընթացքում սկսեցին այլևայլ կրօններ դաւանել: Բուդա կամ Սակիւսմունի անուն մի յարգելի անձի հիմնած կրօնը՝ Քրիստոսական թուականներից առաջ, Հնդկաստանում երևան եկած՝ և տարածուած նաև թուրքերի և մոնղոլների մէջ Քրիստոսից և Հիջրէթից ¹⁾ էլ յետոյ—«շաման» կռապաշտութիւնը պարտութեան մատնեց: Մարդկութեան մեծագոյն մասի, դեղին ցեղի այդ կրօնը՝ այսօր, Ձինաստանի մոնղոլների, Ռուսաստանի կալմուկ և բուրեաթների ինչպէս և մոնղոլացած թուրքերի մի մասի մէջ տարածուած է և «լամայականութեան» ձևի տակ մըրցում է միւս կրօնների հետ: «Դեղին կրօն» կոչուող լամայականութեան հիմնադիրը Ձոնկավա անունով մի կրօնաւոր է և լամայականութիւնը ինքը՝ ուրիշ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ բուդդայականութեան մի ճիւղը: Այդ կրօնքը դաւանող մոնղոլների և մոնղոլացած թուրքերի հոգեւոր կենտրոնավայրը Թիբէտի Լըհասսա քաղաքն է համարւում և Լըհասսայից յետոյ հարաւային Մոնղոլիայում գտնուող Օրդա քաղաքը: Պանթէիզմի (համաստեւածութիւն) և մետամպսիխոզի (հոգեփոխութիւն) գաղափարներից բաղկացած այս կրօնքը երկար բացատրել մեր նպատակից դուրս է: Մեր միտքն է միայն ցոյց տալ, որ մի ժամանակ

1) Օրխունը մի գետ է, որ Բայկալ լիճի մէջ թափուող Սելենգա գետին է խառնւում:

1) Հիջրէթ, (գաղթում) Մուհամմէդի գաղթը Մէկկէից Մեդինէ. իսլամական դարեթիւր անս այս թուականից է սկսւում: Ծ. Թ.

Թուրքերը այդ կրօնն ևս դաւանել են և հետևաբար, հաւանական է, որ մեր լեզուի, մեր բարքերի և սովորութիւնների մէջ այդ ժամանակուայ հետքերը գտնուեն:

Բուղդայականութիւնից յետոյ, կամ միեւնոյն ժամանակ, քրիստոնէութիւնը երևան գալով՝ թուրքերի և մոնղոլների մէջ սկսեց «նեստորականութիւնը» տարածուել: Նեստորականութիւնը քրիստոնէութեան մի ճիւղն է: Ինչպէս յայտնի է, քրիստոնէական այժմեան դաւանանքի համաձայն՝ Յայր կեանքի և փրկութեան նշան է. քրիստոնեաների կրօնքի համեմատ աստուածային երրորդութեան մի հիմնաքարը համարուող Քրիստոսը՝ մարդկութեան մեղքերի քաւութեան համար խաչի վրայ տանջուած է: Ինչ որ մեր դաւանութեան հակառակ է, որովհետև մեր սուրբ զուրանը ասում է, թէ նա չէ որ խաչուեց, այլ նրա տեղ, նրան նմանուող մի այլ անձ:

Թրքական մի քանի հին յիշատակարաններում, ինչպէս և այսօր թուրք մի քանի բարբառների մէջ Աստուծոյ համար գործածուող «չէլը» կամ «չալապ» խօսքը պէտք է այդ դարեջրներից ֆնացած ենթադրել: Որովհետև «չէլը»-ը պարսկերէն «չելերա» կամ արարերէն սէլիբ (կախուած) բառից աղաւաղուելով «խաչ» է եղել:

Օսմանեան Թրքերէնի «էֆէնդի, աղա» իմաստը ունեցող և նոյնիսկ Սուլթան Մէհմէդ Ա.-ի և նրա Ղոնիայի տեղակալին տրուած և այժմ էլ առհասարակ գործածուող «չէլէբի» յորջորջումը «չէլը»-ից է ծագում:

Իսլամութիւնը երևան գալով քրիստոնէութիւնը թուրքերի մէջ ծաւալ չգտաւ: Այսօր թէև գոյութիւն ունեն քրիստոնեայ թուրքեր (Անատոլիում—Փոքր-Ասիա ¹⁾)—Կազանի կողմերում և Սիբիրիայի մի քանի մասերում) բայց իրանց սակաւթուութեան պատճառով՝ միւս քրիստոնեայ ժողովուրդների հետ խառնուելով՝ կրօնի շնորհիւ իրանց ազգութիւնը կորցնելու վրայ են:

Բացի, վերոյիշեալ կրօններից մի ժամանակ թուրքերի մի մասի մէջ «զրադաշտականութիւնն» ու «մանիքեականութիւնը» ևս տարածուել է: Այժմ ևս Հնդկաստանի մի քանի մասերում տարածուած զրադաշտականութիւնը այնպէս է ընդունում, որ տիեզերքը երկու միմիանց հակառակ ոյժերի տիրապետութեան տակ է գտնւում. խաւարի և չարի աղբիւր «Ահրիման»-ի և լոյսի և բարիի աղբիւր «Ուրմիզդ»-ի: Լոյսը՝ Ուրմիզ-

1) Փոքր Ասիայի մի քանի եկեղեցիներում Թրքերէն ծիսակատարութիւն տեղի է ունենում. այս տեսակ մի եկեղեցի էլ Կազան քաղաքում կայ:

դի խորհրդանշանն է. լուսապաշտութիւնը իբր թէ որմիզդապաշտութիւն է. դրա համար էլ զրադաշտականութեան հետեւողները, աւելի յետոյ, փոխուեցին կոպիտ կրակապաշտների: Կրակապաշտութիւնը արդէն վերեւում յիշուած շամանականութեան մաս էր կազմում: Մեր շատ սովորութիւնները այդ դարաշրջանից են մնացել. օրինակ կրակ վառելով վրայից թռնել և այլ սովորութիւններ:

Այսօր, թուրքերի մեծամասնութիւնը՝ փառք Աստուծոյ, վաղուց իվեր իսլամական կրօնով փառաւորուած է:

Թուրքերի մէջ մտած զանազան կրօններն ու դաւանութիւնները՝ միմիանց վանելով՝ իրանց հետ կրօնական և պաշտօնական գրութիւնների մէջ գործ ածուած գրերի և այբուբենի ձևերն ևս փոփոխութեան էին ենթարկուում:

Այսօր, ինչպէս երևում է, թուրքերի ամենահին գիրն ու այբուբենը «բուն» կոչուող մի տեսակ տառ է, որը ինչպէս կալծում են հնարուած է իրանց՝ թուրքերի կողմից: Թրքական ամենահին գիրը համարուող «ույղուր» տառերը՝ «բուն» գրից միայն 5—10 տարի յետոյ երևան գալով նրա տեղը բռնեցին: Կարծում են, որ այդ «ույղուր» տառերն էլ նեստորականների կողմից են մացրուած թուրքերի մէջ: Իսլամական կրօնի՝ թուրքերի մէջ տարածուելուց յետոյ, ույղուր և մոնղոլ գրերի փոխարէն ամեն կողմ սկսեց գործածութեան դրուել արաբական այբուբենը, պարսիկների կողմից որոշ չափով կանոնաւորուած արաբական այբուբենը:

Այստեղ ուշադրութեան արժանի մի շատ կարևոր կէտ կայ:

Իսլամական կրօնքի հետ արաբական գիրն ու լեզուն՝ թուրք ժողովրդի լեզուն, գրականութիւնը բարքերն ու սովորութիւնները թէև շատ մեծ փոփոխութիւնների ենթարկել են, բայց թուրքերը կարողացել են իրանց ազգութիւնը, լեզուն ու գրականութիւնը պահել, պահպանել միայն իսլամական շրջանակի մէջ:

Թուրքերը առհասարակ ուրիշ կրօնների հակում և ընդունակութիւն չեն ցոյց տուել: Շատ քիչ թուրքեր իրանց ազգութիւնը կորցրել են երբեմն չինացիների, մոնղոլների և հնդիկների, երբեմն էլ քրիստոնեայ ժողովուրդների հետ խառնուելով: Ընդհակառակը նրանց ստուար մեծամասնութիւնը մահմեդականութեան յարելով՝ դարձել են իսլամի հիմնաքարերից ու յենարաններից մէկը և շնորհիւ այդ աստուածայայտ կրօնի՝ իրանց սեփական ազգութիւնն ու տոհմը պահելով ի-

րանց ապագան ապահովել են. ահա այս կէտը արժանի է ուշադրութեան:

Բայց հետաքրքիր է իմանալ, թէ ի՞նչ պատճառների շնորհիւ, թուրքերը ընդունելով հանդերձ իսլամական կրօնը և արաբական քաղաքակրթութիւնը, բնաւ չեն արաբացել, մնացել են թուրքի զաւակ թուրք:

Այդ պատճառները բազմաթիւ են: Իմ կարծիքով, մի կողմից իսլամական կրօնի սեփական գեղեցկութիւնների ու առաւելութիւնների, նրա ճշմարտութիւնների բացարձակ պարզութեան, յստակութեան, ապացոյցների և հաստատութեան կարօտ չլինելու և միւս կողմից էլ թուրքերի ցեղական առանձնայատուկ նկարագրի, բնաւորութեան, ճաշակի, առաքինի բարքերի, և բարոյական ձիրքերի մէջ պէտք է որոնել այդ պատճառները:

Օգիւ և ջուրի, կլիմայական պայմանների, աշխարհագրական և բնական դիրքի տեսակէտից, ինչպէս և իր ընդարձակ դաշտերով և աւազուտ անապատներով թուրքստանը որոշ չափով նմանութիւն է ցոյց տալիս Արաբիայի հետ. չի կարելի ուրանալ նոյնպէս, որ թուրքի և արաբի մէջ մի շարք նման և մօտիկ գծեր կան. ինչպէս ուղտի, ձիու գործածութիւնը, մէրդութիւնը, քաջութիւնը, ճանապարհորդութեան սէրն ու քէօքելու սովորութիւնը, իր հայրենիքում ազատ անձնիշխան լինելը: Բացի այդ, իսլամութիւնից առաջ այդ երկու ժողովուրդների հաւատալիքների և պատմական անցքերի միջև էլ որոշ աստիճանի հանգիստութիւն կայ. «բուռն» գրի շրջանում, թուրքերը դաւանում էին շամանականութիւնը, իսկ արաբները՝ իսլամութիւնից առաջ, կռապաշտութիւն:

Ահա այս առաջ բերուած և այլ պատճառներից դրդուած՝ թուրքերը արաբական քաղաքակրթութեան մեծ հակում ցոյց տուեցին և նրան շատ հեշտութեամբ ընդգրկեցին: Նոյն պատճառների հետեւանքով է որ, մինչդեռ արիական ժողովուրդները՝ ժահմեդական կրօնը ընդունելուց յետոյ մի բոպէ հանգիստ չմնալով շարունակ ձգտած են այդ կրօնքի մէջ մասնակի և հիմնական փոփոխութիւններ մտցնել, թուրքերը ընդհակառակը իսլամականութիւնը ընդունել են այնպէս, ինչպէս որ կար և միշտ էլ աշխատել են և աշխատում են իրանց կրօնը անադարտ և անփոփոխ պահել:

Այնուհանդերձ թուրքերը բնաւ չարաբացան: Արաբները, ամբողջ հարաւային Աֆրիկէն, Մուրիան և Միջագետքը, ինչպէս և մեր Դաղստանի ժողովուրդներից ոմանք, օրինակ լէզգիները և ուրիշները արաբացնելով հանդերձ, թուրքերին անկարող են եղել արաբացնել: Ի՞նչ է արդեօք պատճառը. այն որ թուրքերը

փոքրիկ ժողովուրդ չէին, այլ արաբների նման մի ծայրից միւս ծայրը ձգուող մի մեծ ազգ. բացի այդ՝ Թուրքերի կենտրոնալայրը՝ Միջին Ասիան՝ Արաբիայից մեծ տարածութիւններով բաժանուած էր:

Բայց սրանից աւելի կարևոր դեր էր խաղացել այն՝ որ Թուրք լեզուն լինելով տուրանական, գլխովին հակառակ էր արաբերէնին, որը սեմական լեզուների ընտանիքից է: Արաբները, աւելի իրանց լեզուի քան իսլամական կրօնի միջոցով յաջողել են արաբացնել օտար ժողովուրդները: Արաբացող ժողովուրդները՝ կամ Արաբիստանի հարևան փոքրիկ ժողովուրդներ էին, կամ հարաւային Աֆրիկէի ժողովուրդներինման արդէն իսկ սեմական ծագում ունէին և մի փայլուն քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ արաբանալու ձգտում ցոյց էին տալիս:

Եթէ իսլամական կրօնը ոչ թէ արաբների, այլ մոնղոլների մէջ երևան եկած լինէր, այն ժամանակ այս վերջինները գուցէ յաջողէին Թուրքերին մոնղոլացնել: Որովհետև տուրանական ընտանիքի պատկանող այս երկու լեզուների մէջ այն աստիճանի առնչութիւն կայ, որ կարող են միմեանց իւրացնել: Յայտնի է, որ մինչդեռ ամեն լեզու բաղկացած է բառերից և քերականական կանոններից, Թուրքերէնը գլխաւորաբար բաղկացած է կանոններից ¹⁾: Կարծում եմ, որ այս միտքը ամենից առաջ յայտնել է օսմանցի հռչակաւոր զրազէտ՝ Ահմէդ Միդհատ էֆէնդին: Սյապէս, օրինակ, Թուրք լեզուն բառերին կառուութիւն չի տալիս. իր հաւանած բառը առնում է ամեն լեզուներից և որպէս իր սեփական ստացուածքը, գործ է ածում իր քերականութեան և համաձայնութեան կանոնների համեմատ. օրինակ, Թուրք լեզուի մէջ յոգնակի շինող մասնիկներն են լէր կամ լար. Թուրքերէնը՝ յունարէնից «ֆիլոսոֆ», «իստորիա», կամ լատիներէնից «դոկտոր», «պրոֆէսոր» բառերը առնելով հեշտութեամբ «ֆիլոսոֆլէր», «պրոֆէսորլար» և այլն կարող է անել. մինչդեռ արաբը «ֆիլոսոֆ»-ը յոգնակի

1) Յօդուածագիրն ուզում է ակնարկել այն, որ Թուրքերէն լեզուն անխոր դործ է ածում և՛ արաբերէն, և՛ պարսկերէն, և՛ Թուրքերէն բառեր. Թուրք լեզուի ընդող գիծը կախնում է օտար լեզուի բառեր Թուրք քերականութեան կանոններին ենթարկելով գործ ածելու մէջ. արաբերէնը, պարսկերէնը Թուրքերէնը միմեանցից զանազանւում են քերականական և համաձայնական ինքնուրոյն օրէնքներով. ահա նրանց տարբերութիւնը. պէտք է ասել որ այժմ Թուրք լեզուի մէջ նկատուում է որքան կարելի է բուն Թուրքերէն բառեր գործածելու ձգտում:

դարձնելու համար պետք է ասէ «Ֆէլասէֆէ», «խտորիա»-ն «էսադիր», իսկ շատ բառերի (ուզում է ասել օտար բառերի) յոգնակին անկարող է շինել:

Թուրք լեզուի կանոնները այն աստիճան պարզ, այն աստիճան գեղեցիկ և տրամաբանութեան մօտ են, որ նրա հետ ծանօթ եղողը հչ մի ժամանակ չի կարող նրա կանոնները թողնելով արարելէնը ընդունել: Ահա այս պատճառներով՝ թուրքերը՝ իսլամական կրօնը իրանց բուն հոգուց բղխած կրօնի նման սիրայօժար ընդգրկելով և նրա զօրեղ պաշտպանը հանդիսանալով հանդերձ, երբէք չարաբացան և իրանց ազնուական ծագումով իրանց տոհմը անաղարտ պահպանեցին. իսկ այժմ սկըսում են այդ ուղղութեամբ առաջադիմել:

VI

Այժմ մի ակնարկ գցենք թուրքերի պատմութեան վրայ և տեսնենք, թէ հինգ-տասը տարիներից ի վեր այդ մասին ի՞նչ հետազոտութիւններ են տեղի ունեցել:

Ամենավաղեմի թուրքերի պատմութիւնը խառնուած է դիւցազներգական առասպելներով:

Սուլթան Մահմուդ Ղազնէվիի նման նորասէր մի թուրքի խելացի քաջալերութեան և պաշտպանութեան շնորհիւ առաջ եկած Ֆիրդուսիի, Իրանի, գուցէ և ամբողջ աշխարհի ամենամեծ բանաստեղծի՝ գրած «Շահնամէն», եթէ ծայրէ ի ծայր կարդանք, կը տեսնենք որ այդ աննման գործում, միմեանց հետ մշտական մրցութեան մէջ գտնուող երկու հերոսներից, միմեանց հետ պայքարող երկու դիւցազներից մէկի անունն է «Իրան» իսկ միւսինը՝ «Թուրան»:

Եւրոպայի համարեա կէս մեծութիւնն ունեցող Թուրան կամ Թիւրքեստանը՝ Զիհուն, Ամուդեբեա, Օզսուա անուններով յայտնի մեծ գետի յետևի մասում գտնուող ընդարձակ երկիրն է ¹⁾: Ֆերդուսիի համաձայն, այս երկրի բնակիչները վաղուց ի վեր, նոյնիսկ աշխարհի ստեղծագործութիւնից իվեր, թուրքերից բաղկացած էին:

Սրանց առաջին թագաւորներից մէկը Աֆրասեբն ²⁾ էր, որ ժամանակակից էր Կիբաուսի:

Շահնամէի ամենաբանաստեղծական և միևնոյն ժամանակ

1) Այս երկրի մի մասը կոչւում է նաև Թրանսօգոստեա:

2) Թիւրքեստանում այս անունը կրող մի մեծ քաղաքի տւերակները երեան են հանուում այժմ:

ամենայնովին մասն է կազմում Միավուշի վերաբերող դրուագրեր։
Միավուշ թուրքերի դէմ մղած մի պատերազմից յետոյ, իր հօր Կիքաուսի հետ գժտելով՝ նրա հակառակորդի, Աֆրասեաբի մօտ ապաստան գտաւ, այս անգիւրը շատ գրաւիչ կերպով պատմուած են Շահնամէի մէջ։ Աֆրասեաբ իր աղջիկը՝ Ֆարնէքիսը Միավուշի հետ ամուսնացնելով, այս վերջինը երկրի մի մասին իշխան կարգեց։ Բանաստեղծի պատմութեան նախելով՝ Սեավուշի իշխանութեան տակ գտնուող երկիրը այն աստիճան բարգաւաճեցաւ, շէնացաւ, որ նոյնիսկ Աֆրասեաբի պալատում նախանձ ծնունց դէպի Սեավուշը։ Ահա, ամենահին ժամանակներում, զիւցազներգական առասպելների շրջանում, Թիւրքեստանի կողմերը՝ Ֆիրդուսիից ենթադրուած և ընդունուած «աշխարհաշինութեան, բարգաւաճման» այս հարցը շատ կարեւոր մի հարց է։

Այժմ այլևայլ յիշատակարաններ և ուրիշ ապացոյցներ հաստատելու վրայ են, որ բանաստեղծի խօսքերը լոկ երևակայութեան ծնունդ, դատարկ խօսքեր չէին։ Կասկած չկայ որ Ֆիրդուսին՝ իր բանաստեղծական երկի ստեղծագործութեան համար դիմել է մի քանի հին՝ այժմ կորուստի մատնուած՝ պարսիկ, փէհլէվ, զէնդ, արաբ, թուրք և այլ լեզուներով գրուած աղբիւրների։ Միայն թէ Ֆիրդուսին այդ աղբիւրների վրայ նայել է ոչ թէ գիտնական պատմագրի աչքով, այլ պերճախօս բանաստեղծի, մանաւանդ պարսիկ հայրենասէրի զգացմունքներով տողորուած, Իրանցի մի կրակոտ բանաստեղծի աչքերով։

Թուրք պատմագրի գործը պէտք է լինի, գիտական և քննական ուսումնասիրութիւններից յետոյ երևան հանել պարսիկ բանաստեղծի երկասիրութիւնից այն՝ ինչ վերաբերում է ճշմարիտ պատմութեան։ Բացի այդ, հին թուրքերի և նրանց շաղաքակրթութեան մասին շատ թանկագին ճշմարտութիւններ կարելի է գտնել չինական 3) տարեգրութիւնների մէջ, մասնաւորաբար այդ տարեգրութիւնների այն մասում, որ վերաբերում է քրիստոնէութեան չորրորդ դարերը։ Այդ ճշմարտութիւնները կարող կը լինենք պարզաբանել չինական լեզուների հետ ծանօթանալով միայն։

Թուրքերը՝ քրիստոնէական VI-րդ դարում միայն ծանօ-

3) Կարծում եմ, օգտակարութիւնից զուրկ չի կարող լինել այդ տեսակէտից ուսումնասիրել նոյնպէս «Կորաւանների» և «Պորաւանների» (պանտաւ) կողմից ճառող Մահաբադաւան, չինական նախկին շահնամէն։
Հոկտեմբեր, 1905.

թացել են արաբ պատմագրի «ի միջի այլոց՝ յոյները» 4) գործի հետ: Այդ պատմագրի համաձայն, քրիստոսական 560 թուին ըստ Ալտայի կողմերից եկող Սինջիբու (յուճարէն Սիլվիբուլ) թագաւորը Նուշիրուան արքայի հետ մի դաշնագրութիւն կընքելով՝ աշխարհակալել են Ջինունի փերեր: Այդ թուականից սկսած՝ թուրքերը այլևս Մոնղոլիստանի և Թիւրքեստանի սահմաններում չեն ամփոփւում, և սկսում են այլևայլ քաղաքներ նուաճելու դուրս գալ: Գալիս են մինչև Վոլգա գետի եզերքը այսօրուայ Ռուսաստանի արևելեան կողմերը: Ժամանակի ընթացքում աշխարհակալական և դադթականական հոսանքը շարունակւում է: դրանցից ամենակարևորը քրիստոսական XI դարում պատահած լինելուն, ահա այդ ժամանակից սկսած թուրքերի պատմութիւնը դառնում է բացարձակապէս հաստատ և ստոյգ: Իսկ մինչև այդ, թուրք պատմութիւնը անշոշորութեան քօղով է ծածկուած:

Սակայն վերջին տարիները՝ VI և XI-րդ դարերի միջև ամփոփուած ժամանակամիջոցի վերաբերեալ՝ չափազանց կարեւոր յայտնութիւններ են եղել, հետեաբար անհրաժեշտ է որ այս մասին մի քանի տեղեկութիւններ տանք: «Օրխուն» գետի շրջակայքում նոր գտնուած «Կարա-Կուրում» քաղաքի աւերակներից բացի, վերջերս նորից, «Կարա-Կուրում» անուն աւելի վաղեմի մի այլ մեծ քաղաքի աւերակները գտնուեցին, որը շինուել է ուշուր թուրքերի և սրանցից աւելի վաղեմի, չինարէն «թու-քու-եէ» կոչուող «օղուզ» թուրքերի կողմից: Թուրք ժողովուրդը՝ ների շարքում, զբաղւում են, յիշեալ երկու ժողովուրդներն է ահա, որ առաջին անգամ իրանց անունը արձանագրել տուել են պատմութեան էջերում: «Թու-քու-եէ» (կամ թուրք-օղուզ), ուշուր, զրզըզ—ահա թուրք ժողովուրդի առաջամարտիկները... ահա սրանք են ամենահին և ամենահարազատ թուրքերը: Բացի սրանցից, օրինակ, բաշկուրդները 1), քաղաքակրթական պատմութիւնը առաջինների չափ վաղեմի չէ: Ուշուրները «թու-քու-եէ»-ների պատմական ժառանգը լինելով զրխըզները սրանց մրցակիցը հանդիսացած են:

Զրխըզների մասին առանձնապէս պիտի խօսենք:

4) Շատ հաւանական է, որ յունական դիցաբանութեան մէջ էլ թուրքերի մասին ակնարկներ գտնուեն: Մի քանի օսմանցի դրագէտներ ասում են, որ կէս-մարդու, կէս-ձիու ձևով երևակայուած առասպելական արարածը, «Կինոտաւր—մարդաձին» թուրք հեծկաղօրքին է ակնարկում:

1) Ոմանք կարծում են, որ «բաշկուրդ» կոչումը աղաւաղուած է «բաշկալ եուրալ»—ուրիշ երկրից—խօսքից. որովհետև դրանց հայրենիքը «Ուրալ» լեռներն են, և ոչ թէ Հնդկոստան:

Ուլղուրների պատմական դրուժինը՝ օղուզ թուրքերի, այսինքն «թու-քու-եէ»-ների դրուժինից աւելի առաջ յայտնի էր. որովհետեւ ուլղուրների լեզուն՝ «ուլղուր տառեր» կոչուող և հին ասորական գրերի մի տեսակ փոփոխութեամբ կազմուած մի առանձին տառ ու այբուբենն է, որը վաղուց իվեր ընթեռնելի էր: Ունգարական հռչակաւոր գիտուններից Վամբերիի գտած «կուդաթկոբիլք» անուն գիրքը այս լեզուով և տառերով գրուած լինելով՝ մինչև այս վերջին տաս-տասն և հինգ տարուայ ընթացքում կատարուած նոր յայտնութիւնները, նրկատուած էր ուլղուր և հետևաբար թուրք գրական առաջին գործը: Հիշրէթիի հինգերորդ դարում, կաշգարում գրուած այս գրքում բացատրուած է, թէ երկրի իշխանը, վէզիրները, հրամանատարները և ուրիշ վարիշները լոնչպէս պէտք է կառավարեն, ինչ պարտականութիւններ ունեն դէպի երկիրը, կրօնը, ընտանիքը: Այս գրքում յայտնուած են և փիլիսոփայական մտքեր:

Ուլղուրներից շատ աւելի հին եղող «թու-քու-եէ»-ների պատմական դրուժինը այս վերջին 15—20 տարիների ընթացքում միայն սկսուեց յայտնի դառնալ:

Զինգիզական խոշոր դէպքերից յետոյ, օսմանեան սուլթանների նախնիքներից Օրթոգրուլ Ռազիի հօրը՝ Սիւլէյման խանի հրամանատարութեան տակ Պորասանից դէպի արևմուտք շարժուող «օղուզ» թուրքերի անուան, և չինացիների կողմից «թու-քու-եէ» յորջորջուած շատ հին «օղուզ» թուրքերի անուան միջև գոյութիւն ունեցող նմանութիւնը ուշադրաւ է. բայց պէտք է ասել, որ սրանց վերաբերեալ մինչև վերջին ժամանակներս ոչ մի տեղեկութիւն չունէինք:

Այսօր, նոր, կարևոր յայտնութիւններից յետոյ էլ հին «օղուզ» թուրքերի և Սիւլէյման խանի օղուզների միջև մի քանի դարերի պատմութիւնն բաց է մնում...

Այժմ տեսնենք թէ լոնչ են ասում օղուզների մասին պատմական նոր յայտնութիւնները:

Երկու հարիւր տարուց իվեր, Եէնիսէ գետի կողմերում, րուն (Run) կոչուող անընթեռնելի տառերով բազմաթիւ արձանագրութիւններ երևան հանուեցան, և նոյնիսկ սրանցից հաւաքածուներ կազմուելով մի քանի թանգարաններում գետեղուեցին և հռչակուեցին:

Սակայն այդ «րուն» տառերը մինչև սրանից 10—15 տարի առաջ ոչ ոք կարող եղաւ կարդալու: Վերջերս այդ կարգի հընութիւններն ուսումնասիրելու ցանկութիւնը սաստկացաւ և ուսումնասիրողները շատացան:

1889 թ. թուին, «Արևելեան սիրիական աշխարհագրական» ընկերութիւնը, 1890-ին Հէլսինգֆորսի «Ֆին և ուզը» ընկերութիւնը, և 1891-ին Պետերբուրգի Գիտութեան Ակադեմիան յատուկ մարմիններ ուղարկեցին Բայկալ լիճը թափուող Սիլնդա գետի ճիւղերից Օրխուն գետի հովտում գտնուող հին և նոր «Կարա-Կուրում» քաղաքների աւերակներում հնագիտական խուզարկութիւններ կատարելու համար։ Առաջին խմբին նախագահում էր Եադրինցեւ ռուս գրագէտը, երկրորդին՝ ռուսացի Հէկել և երրորդին՝ Ակադեմիայի անդամներից յայտնի գիտուն Բադուլ։ Յիշեալ անձերի և մարմինների ջանքերի շնորհիւ գտնուած քաղաքի բեկորները, նրանում գոյութիւն ունեցող մեծ պալատի աւերակները, ինչպէս մարմարեայ և այլ քարերից շինուած գեղեցիկ արձանները, աժդահայի, առիւծի և ուրիշ կենդանիները ձևերը, «բուն» տառերով արձանադրութիւններ կրող թանկագին կոթողները և այս կարգի բազմաթիւ հնութիւնները ցոյց էին տալիս որ այդտեղ ծաղկել էր մի հին քաղաքակրթութիւն։ Միայն թէ յիշեալ բուն ¹⁾ արձանադրութիւնները անընթեռնելի մնալուն՝ չէր հասկացուած, թէ այդ փառաւոր քաղաքակրթութիւնը մի ժողովուրդին էր պատկանում։ Հանելուկի լուծման մեծապէս օգնեցին այն մի քանի կոթողները, որ Եադրինցեւ և Հէկել գտան Արանեզու կոչուող լամայական մենաստանի շրջակայքում։ Այդ կոթողների վրայ երեք լեզուով արձանադրութիւններ կային. ուլդուրերէն, չինարէն և բուններէն, և ոմանց վրայ էլ մի չորրորդ լեզուով՝ մոնղոլերէն։ Հէկելի գտած կոթողը, որի վրայ վերոյիշեալ երեք լեզուներով արձանադրութիւններ կային, քառակուսի մի սիւն էր և գագաթին կրում էր առիւծի մի մեծ արձան։ Ահա այս երեք լեզուով արձանադրութիւնների երկուսի՝ չինարէնի և ուլդուրերէնի օգնութեամբ կոպէնհագցի յայտնի գիտուն Վիլհելմ Տոմսըն Գրիստ. 1893 թուին, Շամպոնիօնների յատուկ ճարտարութեամբ հին թուրքերի այբուբենը գտաւ և «բուն» տառերը կարդալով պարունակութիւնը իմացաւ։

Այդ բոլորից սկսած՝ թուրք վաղեմի քաղաքակրթութեան վրայից քօղը պատուեց և օրէցօր թրքաբանութիւնը սկսեց

1) Նախկին գերմաներէնում «բուն» նշանակում է գաղանիք. կարծւում է որ գերման սկանդինաւ «բուն» տառերը լատինական այբուբենից քաղադրուած են. բայց օրիսունների «բուն» տառերը դրանց հետ առնչութիւն չունեն. շատ շատ կարող են դուրս գալ «արամական» կոչուող այբուբենի հետ նըմանութիւններ ունենալ։

նոր զարկ ընդունել և դիտնականների փառք ու պատիւ վաստակելու ընդարձակ ասպարէզ դառնալ:

Թուրքերին մատուցած մեծապէս օգտակար ծառայութիւնների համար մեր երախտագիտութեան արժանացող Տոմսընը՝ իրանից դարեր առաջ անլուծելի հանելուկ մնացած թուրքերի «բուն» գրերի ընթերցման նպաստող ույզուր և չին արձանագրութիւններից օգտուեց մի շարք ուրիշ հարցեր պարզաբանելու համար:

Յիշեալ գիտունը բուն հարցի մէջ չմտած, նախապէս ենթադրութիւն է արել, որ «բուն» արձանագրութիւնները թուրքերէն են: Եւ այդ ենթադրութիւնը հաստատել է հետեւեալ կերպով: Գտնուել է մի արձան, որը կանգնուած է եղել մի խանի ի պատիւ. այդ արձանի վրայ, խանի անուան կողքին տեսնուել են թ, ր, ք, բունական բաղաձայն տառերը: Տոմսըն հիմնուելով՝ բոլոր տուրանական լեզուների մէջ ձայնաւոր տառերի տեղ գործածուած «ձայնաւոր եղանակաւորումների¹⁾» կանոնի վրայ, այդ երեք բաղաձայն տառերը՝ թ, ր, ք՝ կարդացել է «թուրք»:

Վերջիմ Տոմսըն այս մասին գրել է մի գործ, որը կրում է «Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Enissei»—Օրխունի և Ենիսէյի արձանագրութիւնների ընթերցումը—տիտղոսը և հրատարակուած է 1894-ին Դանիայի մայրաքաղաք Կոպէնհագենում: Դրանից յետոյ, թուրք օղուզ (թու-քու-ե) ժողովուրդին պատկանող ուրիշ պատմական արձանագրութիւնները կանոնաւորապէս թարգմանուելով եւրոպական և ուսուսկան մամուլի միջոցով Վսեց հրատարակուելու Իրա՝ Տոմսընի թարգմանութիւններից մի քանիսը՝ «Mémoires de la Société Finno-ougrienne»-Ֆիննո-ուգրական ընկերութեան արձանագրութիւնները—անուն Ֆինլանդական հանդէսի այլեայլ համարներում լոյս են տեսել: Տոմսընից յետոյ այս ուղղութեամբ ամենից շատ աշխատել է Պետերբուրգի Գիտութիւնների Ակադեմիայի անդամներից յարգելի Բադլոֆ: Այդ ակադեմիայի կողմից Օրխունի եզերքները ուղարուած գիտական արշաւախումբի հետագօտութիւնների և ուսումնասիրութիւնների արդիւնքը՝ բազմա-

1) Թուրք լեզուի մէջ ձայնաւոր տառերի տեղ գործեն ածում հետեւեալ երեք նշանադրերը. իւսթիւն (i), էսթէ (e) և էօթիւ (o) սրանց առաջինը գրուած է բաղաձայն տառի վերեւի կողում և հնչուած է ա կամ է. երկրորդը՝ տառի ներքեւում և արտասանուած է ի. իսկ երրորդը՝ տառի նոյնպէս վերեւում և կարդացուած է, նայած՝ բառի մտքին o, ու, և իւ: Ծ. Թ.

թիւ քարտէզներով և նկարներով՝ մի ժողովածուի մէջ ամփոփուած է, որը գլխաւորապէս չորս մասերից բաղկացած է:

1) Նախ քան պատմութիւնը՝ Օրխունի եզերքներում գտնւող հնութիւնները:

2) «Թուրքու-եէ» ցեղի (օղուզ թուրքերի) դարաշրջանին պատկանող գործերը:

3) Ույղուր ցեղի դարաշրջանին պատկանող գործերը:

4) Մոնղոլական դարաշրջանին պատկանող գործերը:

Այս բոլոր հետազոտութիւնների վերջում ամփոփուած են վաւարելի գտած «Կուղաթկորլիկ» գործից տունուազն երեք հարիւր տարի առաջ գոյութիւն ունեցող ույղուր լեզուի երկու ձևերով, այսինքն «ույղուր» և «րուն» տառերով՝ գրուած գործերը և դրանից էլ աւելի հին օղուզ թուրքերի՝ (թուրքու-եէ-ների) միայն «րուն» տառերով եղած գրութիւնները: «Րուն» տառերով արձանագրութիւնները Նէսիսէ գետից մինչև Օրխունի եզերքները ցրուած լինելով՝ բոնում են աւելի քան 1000 կիլոմետր տարածութիւն: «Կոշու—զայգամ» կոչուող վայրում, Քրիստ. 732 կամ 735 թուերին, թուրք-օղուզ ժողովուրդի իշխողներից Կիլիկիին և Բիլիկէ խաների անունը յիշատակող քարերի վրայ գտնուած արձանագրութիւնները «րուն» տառերով են: Այդ տեսակ արձանագրութիւնները շատ ճոխ և բանաստեղծական կերպով պատմում են թուրք ժողովուրդի պատմական դէպքերը, խաների հրամանները և դարու այլևայլ անցքերը, առասպելական կոչուող ժամանակներից սկսած մինչև Բիլիկէ խանի մահը: Ուշադրութեան արժանի է նոյնպէս, այս արձանագրութիւնների շարքում, Բիլիկէ խանի իր սեփական ազգին, այսինքն թուրքերին ուղղած մի քանի խրատներն ու յայտարարութիւնները պարունակող արձանագրութիւնը...

Թարգմ. Տ. Զաւէն